

USLOVI ŽIVOTA GLAGOLJICE

Petar SKOK

Poznata je činjenica, da se glagoljica najbolje održala i razvila na sjevernom Jadranu, u Hrvatskom Primorju, na Kvarnerskim otocima i u Istri. Ovdje je ona služila ne samo u crkvenom životu nego i u društvenom (pravnom), te u izvjesnom opsegu i u literarnom. Dok su statuti dalmatinskih općina pisani latinski ili talijanski, izuzevši neke (kao poljički), koji su, daleko malobrojniji, bili pisani hrvatski, ovdje su važni pravni spomenici pisani glagoljicom već 13. vijeka (kao vinodolski zakon) a ostali od 14. vijeka dalje: statut

kastavski, veprinački, vrbanski i krčki.¹ U glagoljici ima i kamenih spomenika, počevši od doba narodne dinastije dalje.

Značajno je, da se ovo područje pokriva s onim, koje se drži oglejske patrijaršije, pod koju su već od 11. vijeka spadale i istarske biskupije. To je područje, kako se znade, sezalo na sjever sve do Drave. Kad je Oglej (Akvileja) prešao iz ruku Langobarda u franačke ruke, Franci Karla Velikoga zavlada su u 8. vijeku Posavskom Hrvatskom i u 9. vijeku Dalmatinskom Hrvatskom. Tada su oglejski misionari vršili i pokršćavanje Hrvata i Slovenaca.²

Taj misionarski rad oglejske patrijaršije dade se točno ilustrirati analizom naše kršćanske terminologije, onomastike i toponomastike. Baš taj posao hoću da učinim u ovoj radnji.

Mi ne znamo, kako se oglejska patrijaršija držala prema glagoljici. Ovo pitanje nije još nitko studirao. Niti je taj problem postavljen u našoj historijskoj nauci. Međutim, profesor Lettenbauer objavio je interesantnu teoriju o postanku glagoljskog pisma, koja znatno odstupa od dosadašnjih mišljenja o postanku glagoljice. Zbog toga mislim, da će biti od koristi, ako baš sada obavim ovu onomastičku i toponomastičku analizu, koliko je vezana na nas i na oglejsku patrijaršiju, i ako ispitam provenijenciju naše kršćanske terminologije.

Počnimo najprije ispitivanjem onomastičkog materijala.

Glavni svetac oglejske crkve je prvi biskup njezin *Ἐρμαγόρας Hermägōrās*, po oglejskoj legendi učenik svetoga Marka, autora čedadskog evanđelja. Za razliku od furlanskoga, gdje ime toga sveca ima razmjerno malu ulogu, u slovenskom i hrvatskom ostavilo je ono traga u imenima i prezimenima kao i u nazivima voća, razvijenim sasvim po zakonima naše fonetike. Znači, da je već od 6. vijeka to ime prodrlo u naš narod. Spominjem prezimena kao *Mogorić* (15. v.), *Mogorović* (15. v.), *Mogorević* (16. v.), u 14. i 15. stoljeću *Mohor*; tako i slovenski sve do danas; odatle prezimena, naše *Mohorić* (15. v.), *Mohorovičić*, slovensko *Mohorič*³. U slovenačkom zove se jedna vrsta kruške, zacijelo koja dozrijeva na pomen-dan toga sveca, *mohorica*, jedna jabuka *mohôrka*. Nejasno je, zašto

¹ V. *Mon. hist. iur. Slav. mer.*, pars I, vol. IV. Na notarske knjige, kao Stašićevu (Vrbnik), ne osvrćem se.

² Upor. kratka obavještenja o tom svemu kod Mihovila Abramića i Milka Kosa, *Hrvatska enciklopedija*, I. s. v. Akvileja.

³ Potvrde u *ARj*, VI. 894, 900. Glede zamjene grčkoga međuvokalnoga *γ* sa *h* upor. *Krševan* < *Chrysogonus* u Zadru. Č umjesto Ć u današnjem prezimenu *Mohorovičić* nije ispravno, upor. *Jovičević* i *Pribičević*. Gubitak početnog sloga *Her-* > sonantno *r* nastalo je zbog disimilacije *r — r > O — r*. Upor. moje *Osnovi rom. lingv.* 2, 179 § 562, 5.

se u Nuglama (Istra) zove kameni ugljen (Steinkohle) *mohórovica*.⁴ I u furlanskom je ime ovoga sveca ušlo u običaj. Pirona² navodi (*ue d'*) *ermacore-cure* pored starijih oblika *Macôr*, *Ramacôr*.⁵ Miglioniri mi saopćava, da se jedna crkva u Mlecima zove *san Marcuóla*. To znači, da je grčko ime Hermagoras ušlo i u mletački dialekt. Postoji još italijansko prezime *Marcóra*; ali to nas ne interesira, jer je nosilac toga prezimena podrijetlom sa Jonskih ostrva. To prezime ide u sferu novogrčkoga jezika, kako je i prirodno, jer je Hermagoras grčko ime. Zabilježiti treba, da je mjesto grčkog akcenta očuvano i u furlanskom i u hrv.-slovenskom.

Stari oblici *Mogor* i *Mohor* jasno vele, ne samo po svojoj fonetskoj formi nego i po arei, gdje se govore, da stoje u svezi s pokrštavanjem Hrvata i Slovenaca od strane oglejske crkve.

Ima, međutim, još jedan onomastički podatak. Imena glavnih šizmatika za doba naše narodne dinastije neobično su interesantna sa ovog gledišta. Dvojica od njih nose hrvatske hipokoristike pisane *Ceddeda* i *Potepa*.⁶ U *Ceddeda* jasno se razabire hipokoristik *Zdeda* od *Zdedrug*, a *Potepa* mora da je hipokoristički nadimak ili iznakaženo *Potêha*. Treći šizmatik u tome društvu nosi germansko latinizirano ime *Ulfus*, ali mu se dodaje i nadimak *Golfangus*. *Go-* mjesto *Wo-* znači, da se to ime izgovaralo romanski *Golfango*. To može da bude jedino langobardsko ime, odn. Langobard iz sjedišta Ogleja, gdje su u to vrijeme vladali šizmatički patrijarsi, za razliku od pravovjernih u Gradežu (Grado). Mislim, da se ovom interpretacijom najlakše objašnjava i njihovo šizmatičko djelovanje, za koje ili o kojem imamo i detaljan opis.

Počnimo najprije s toponomastičkom analizom imena triju glavnih sjedišta oglejske patrijaršije: s Oglejem, Čedadom i Gradežem.

Aquileia je toponim vjerojatno karnijskog (keltskog) podrijetla.⁷ Njegov pridjev na *-ensis* glasio je vulgarnolatinski *Aculeiesis*,⁸ čemu odgovara u grčkom *Ακυληια, Ακυληια*, odatle starofurlanski i starotalijanski *Aghulea*,⁹ odn. kasnije furlansko (s gubitkom suglasnika

⁴ Pletešnik I, 597.

⁵ Novo izdanje str. 1529. ima još *Aramacor* i *Ramakul* od Hermagoras (šaljivo zbog veze sa *culus*).

⁶ Rački, *Doc.*, 207—209 (oko 1063) i 210 (oko 1075). upor. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme nar. vladara*, 512. bilj. 33. i 34. i sl.

⁷ Možda je vjerojatnije, da je venetskog (= ilirskoga) podrijetla, jer u keltskom je zamjena *p* za *qu*; upor. galsko *epo-* za *equus*.

⁸ V. moje *Pojave* str. 34, 36, 49.

⁹ Monaci, *Crestomazia italiana*, str. 92., Bertoni, *Duecento*, 68. Sturm, *ČSJKZ*, VI, 66.

g pred velarnim vokalom) *Aolèe* = *Olèe*.¹⁰ Razvitak je gotovo identičan kao u *aquila* »orao« > kors. *águla*, gall. *acula*.¹¹ Hrvatski i slovenski oblik¹² pokazuje prijelaz vokala *u* u intertonici u poluglas, koji je sasvim po zakonu ispao. Potvrđen je u istarskom razvodu iz 15. vijeka u pridjevu *oglejske* (*crikve*). Kozičić ima ikavski oblik *pri Oglji, Vlah ili Italijan rodnom oglijanin otačastvom*.¹³

Drugo kasnije sjedište oglejskog patrijarhe zove se prema izgovoru Slovenaca u Gorici *Čedād*, etnikum *Čedājci*,¹⁴ furlanski *Cividāt*,¹⁵ službeno talijanski *Civiale*,¹⁶ etnikum *cividalês*, *cividalin*, *cividin*, odatle naša prezimena *Cividin* i *Cividini*, koji su svi podrijetlom furlanski zidari. Veoma je značajna potvrda iz godine 1325. *gospodinu Bilelmu š Čabdada*,¹⁷ gdje vidimo furlanski izgovor germanskoga imena *Bilelmo* za Wilhelm. Nadalje, ako usporedimo *Čabdada*, *Čedad* s dubrovačkim *Captat*, opažamo poznatu furlansku sonorizaciju dentala za razliku od nesonoriziranog starodalmatinskog izgovora. I tu je intertonički vokal *i*, kao i u *Oglej*, prešao u poluglas i ispao. Značajno je samo to, što je i dugo lat. *i* (*ī*) u početnom slogu prešlo u poluglas, što se slaže sa rumunjskim izgovorom *cetate* od lat. *civitatem*. U rimsko doba ovo ime se zvalo *Forum Iulii Carnicum*. Od toga tročlanog toponima nastade ime zemlje, tal. *Friuli* > hrv. *Furlanija*, od pridjeva *furlano*, dok se *Iulium* očuvalo u toponimu *Zuglio* (odatle možda prezime *Zuglia*). Zabilježiti treba, da je riječ *civitas* prešla i u albanski jezik u obliku *đütét* (Ulcinj), *Pazari đütetit* u starom gradu ulcinjskom, gdje stanuje oko 30 musliman-

¹⁰ Pirona², 1464 u vezi sa Borgo; *Bordolèe* »borgo d'Aquileia« pored novijeg izgovora *Aquilèa*, *Naculèja*, *Nikulija*, koji se osnivaju na klasičnom latinskom obliku.

¹¹ REW³ 582 i *Literaturblatt für rom. u. germ. Phil.* 37, 379.

¹² Detalje o tome v. u mojem članku *ČSJKZ* 3, 24–32.

¹³ ARj, VIII, 748. Ako se uporedi hrvatski i slovenski oblik sa furlanskim (*A*)*olèe*, gdje nema velarnog suglasnika *g* zbog velarnog vokala *o*, mora se kazati, da je hrvatski oblik stariji i od toga najstarijeg furlanskog oblika, koji pokazuje gubitak međuvokalnoga *g*. To znači, da potječe iz doba prvog dodira Hrvata i Slovenaca sa oglejkom patrijaršijom iz doba, kad se i u furlanskom izgovaralo *Agolèe*. Battisti stavlja sonorizaciju dentala i velara u sjevernim talijanskim dijalektima u 5. stoljeće. Prema tome izgovor *Agolea* je iz 5. stoljeća, a dolazak alpskih Slavena pada u 6. stoljeće. Vitezovićeve oblik *Aglar* ARj I 35 osniva se bez sumnje na srednjovisokonjemačkom *Ackley* za Aquileia i ne predstavlja naš narodni izgovor. R je možda štamparska greška *y* ili *i*. Srednjovisokonjemačko *Ackley* osniva se, i to interesantno, ne na latinskom ili furlanskom, nego baš na slovenačkom *Oglej*.

¹⁴ Saopćenje gosp. Mašere (furlanski Masseris).

¹⁵ Pirona² 1470.

¹⁶ Josip Jurca, *Asimilacijska moć slovenščine pred 1300 leti*, *Edinost*, LI (1926), br. 117, str. 4 ispravno zaključuje, da je dočetno *-l* u *Civiale* nastalo disimilacijom od *Cividade > furl. *Cividat* prema tipu *d-d* > *d-l*.

¹⁷ *Mon. croat.* 4

skih porodica.¹⁸ U goriškom kotaru od imena toga grada postoji *cebedin* m.¹⁹ »neko grožđe iz kojega je bijelo vino« od furlanskoga *cividin*.

Treće sjedište oglejskog patrijarha nalazilo se na malenom otočiću te se zvalo latinski *Gradus*, što znači stepenice u luci. Uporedi u južnoj Francuskoj obalski toponim *Grau* koji je istog podrijetla.²⁰ Neobično je značajno, što Slovenci imaju to ime i u latinskoj pridjevskoj izvednici na *-ensis* > vl. lat. *-esis* Gradež, kod čega se ima podrazumjeti *patrijarha* ili *insula* »otok«.

Iz ove se analize vidi, da su sva tri sjedišta oglejske patrijaršije morala ući u naš narodni govor vrlo rano, i to u vremenu od 6. do 8. vijeka. To se može utvrditi na osnovu fonetskih usporednica za prijelaz vokala *a* u *o*, koji, poslije *r*, može i ostati, i za prijelaz intertoničkog *i* u > *o*. *ɔ* i gubitak poluvokala.

Do istog se rezultata dolazi, ako se ispituju nazivi za crkvene funkcionare oglejske patrijaršije. Počnimo s imenom šefa te crkve (*patriarcha* > *podreka*). Taj oblik čitamo u razvodu istarskom iz 1275. (prijepis 1546.) *gospodinu Rajmundu, podreke z Ogleja*.²¹ Tu vidimo stari prijelaz vokala *a* > *o* i furlansku sonorizaciju *dr* mjesto *tr* i zamjenu diftonga *ia* sa jat (*b*) > *e*. Značajno je, da je Podreka vrlo rašireno ime među Hrvatima u Istri.²² Ima čak i Talijanaša, koji se zovu Podrecca. To prezime potvrđeno je već u ispravi iz 13. vijeka.²³

Drugi funkcionar jeste *presbyter* > vulg. lat. *praebyter*,²⁴ odatle u čakavskom 13. i 14. vijeka *prvad*, gen. *prov'da* ili *prvada*: Z Ledenic Radko *prvad* i Radosav *popove zakon vinodolski*; *Prvad Blaž z Vrbnika*. Godine 1380. zaključuje se, da senjski kanonici moraju biti *prvadi*; to jest, *prvad* je viši čin od žakna. *Prvad* stariji od 60 godina oprašta se od jutrinjke. Razlikuju se *prvadi* i *klerigi* senjske crkve.²⁵

¹⁸ Moje bilješke prema arb. *qutet*, GM 229 i *qytet* (Barić).

¹⁹ Pleteršnik, I, 75.

²⁰ Longnon, *Les noms de lieu de la France*, p. 608 br. 2798. *Larousse du XXe siècle*, sv. III, 864.

²¹ *Mon. Croat.* 3

²² *Cadastre national de l'Istrie*, 262 (Črnica), 496 (Sv. Duh, Santići), 501 (Štrpet Jermanići), 523 (Izola, Montecalvo).

²³ ARj X, 309.

²⁴ REW³ 6740. *Skok*, ZRP, L, 204.

²⁵ Potvrde u Mažuranića, *Prinosi*, 8, 1187 i ARj XII.

Ako se uporedi glagoljaški oblik *prvad* sa arb. *prift* i sa rum. *preot* m. prema f. *preoteasū* »popadija« (*-easa* je grčki sufiks *-issa*), koji potječu također od grč. *πρεσβύτερος* = vulg. - lat *praebyter*, REW.³ 6741, odmah se vidi, od kolike je važnosti dočetni konzonzant *-t* (bezvučni dental) prema dočetnom *-d* (zvučni dental) za pitanje, odakle potječe glagoljaški oblik. Arbanski i rumunjski oblik sa bezvučnim dentalom potječu iz balkanskog latiniteta, gdje nema sonorizacije, glagoljaški *prvad* iz oglejskog latiniteta (= furlanskoga), gdje je postojala sonorizacija već od 5. vijeka.

U tom obliku vidimo furlanske značajke: sonorizaciju dentala i gut-bitak dočetnoga *r* kao u *frate*. Tako i u arb. *prift* i u rum. *preot*. *Prvad* tačno predpostavlja starofurlanski izgovor **preved(e)*.²⁶ Ako se danas govori u Istri Pre Mate²⁷ »pop Mate«, to dakako ne treba da je s tim u vezi, ali može biti pokraćenica od *pre(vede)* kao *fra Marko* ili *fra Petar od frate(r)*. Prvadi su pisali dokumente (upor. 1423.: A ja pr'vadž Ivan Rambković pisacъ općini baš'ke).²⁸ Starofurlanski oblik je bio *preved*, *previt*, *previdi* (novofurlanski *prèdi* pored *prèidi*, *priadi* i *priedi*). Iz jezika oglejske patrijaršije²⁹ ušao je *prvad* u terminologiju glagoljaša, nikako iz toskanskog *prete*.

Treći funkcionar je latinski *plebanus*, pridjevka izvedenica na -anus od *plebs*, -is: na Cresu *pelvân* pored *plêvan*, na Rabu *plovân* (sa *e > o* kao u *ponestra < fenestra* zbog susjednog labijala), u Omišlju 1465 i u Hrvatskom Primorju *plovan*, slov. *plovân* pored *plavan*.³⁰ Odatle *plovanija* (15. v., Istra, Vrbnik) »župa«. Odatle i prezime *Plovanić*. Ova se riječ pojavljuje i s latinskim izgovorom *b* za *v* poknjiški *plibanuš* (16. v.) *plebanuš* (Bjelostjenac) *plebanija*, *pleban* (15. v.), odatle prezimena *Plebanić* (17. v.), u Žumberku *prebânuš*. Kako u *plevan* nema toskanske promjene *pl-* u *-pi-* *piovano*, *pievano*, nego grupa *pl-* ostaje kao i u furlanskom, evidentno je, da je *plevan* = *plovan* došlo u naš primorski jezik sa teritorije oglejske patrijaršije.

Do drugog se zaključka dolazi pri ispitivanju naziva za najniži svećenički stepen *žakan*, gen. *žakna* (Vrbnik), *žakân* (Rab),³¹ *žakan*, dem. *žaknić* (Pag). U glagoljskom misalu štampanom *v Seni* 1494. čitamo gen. *žakna* Gaspara Turčića. Od grčko-latinske riječi *diáconus* postade *žakan*, gen. *žakna* (Božava, Omišalj, Vrbnik, Punat, Zadar), *žakênj* (Cres) »klerik«³². U *žakan* nemamo furlanske sonorizacije kao u gore navedenim primjerima, nego je očuvan neizmijenjen velar kao u starodalmatsko-romanskom. Nadalje, *o* u penultimi pre-

²⁶ Pirona 2 84, 805 daje današnji oblik *prèdi*, koji pokazuje haplogiju od *prevede* kao tosk. *prete*. Sonatno *r* u *prvad* nastalo je iz metateze *pervede, upor. niže *pervar* od *februarius*. *E* ili *i* u penultimi prešlo je u poluvokal *b > a*. Gubi se i ne gubi u genitivu.

²⁷ Danas je vrlo rašireno istarsko prezime *v. Cadastre*, 140, 143, 147, 148, 149, 150, 193, 199, 288.

²⁸ Još se pominju 1321 *plovan prvad*, 1463 *arhiprvad vinodolski*, 1462 *arhiprvad modruški*, 1448 *prvad permancer sv. Marije v Senji* i t. d. Deminutiv je *prvadin* sa talijanskim sufiksom -ino, t. j. klerik, koji je primio red zvan presbiterat. Značajno je, da za deminutiv *prvadin* nema furlanskog ekvivalenta. Čast i teritorija prvada zove se *prvadija*, odnosno *arhiprvadija*.

²⁹ Upor. REW³ 583 ime biljke* *aquileia*.

³⁰ Pleteršnik II 65. Šturm, ČSJKZ, VI, 82.

³¹ Kušar, Rad, 118, 21. Mažuranić, *Prinosi*, str. 1700.

³² Pominje se još *arkižakan* i *arcižakan*.

šao je u poluglas. U furlanskom i u mletačkom i u narječju Bergama nema ekvivalenta za takav razvitak. Ovdje je *diaconus* prešlo u lat. deklinaciju -o, -onis, *diacus, -onis, upor. *zacones* (Du Cange). Od toga je u pomenutim narječjima očuvan nominativni oblik *zago*, godine 1394. u Huminu (Gemona) u značenju »chierico adetto ad una chiesa; ministrant = fanciulo che serve in chiesa nelle funzioni«. ³³ *Žakan*, prema ovoj analizi, nije ušlo u naš jezik iz furlanskoga govora oglejske patrijaršije, nego iz govora starodalmatinskih gradova. Zbog toga moramo uzeti, da je naša crkvena terminologija imala više romanskih izvora. U pitanje dolazi i misionarstvo solinske metropolije. I ona je mogla biti izvor ove terminologije.

Za patrijaršiju dolazi u obzir također naziv *santiz* = *santez* »svećenik, koji upravlja gospodarstvom koje crkve« ³⁴ Riječ je potvrđena 1380. u Modrušu, u 14. i 15. vijeku u Baški: pred popom Ricem *santizom* baškim. ³⁵ Odgovara starotalijanskom *santese*. Hrvatski refleks ne pokazuje zamjene *u* za *an* pred konzonantom kao u *sanctus* > *Sut* u dalmatinskoj toponomastici *Sutivan*, *Supetar* i t. d. Zbog toga se mora uzeti, da je riječ mlađa posuđenica. U srednjevjekovnom latinitetu zvao se taj funkcionar *sanctilis*. U toj izvedenici lat. sufiks -ilis bio je zamijenjen sa -ensis. Za vrijeme pokrštanja Hrvata, koliko se vršilo u 8. i 9. vijeku, *santiz* ne dolazi u obzir.

Predimo sada na ispitivanje terminologije za crkvene funkcije. Neobično je interesantan na ovom teritoriju naziv za kuma i kumu, koji idu u *cognatio spiritualis*, što se izražavalo terminološki sa *cómpater* »suotac«, *commáter* »sumajka« > *kúm*, *kúma*. Na teritoriju oglejske patrijaršije za ovaj termin stvoren je izraz, koji još jače izražava svetost kumstva. To je deminutiv na -ulus *sanctulus* »mali svetac«, furlanski i mletački *santol(o)*. ³⁶ Taj je izraz ušao u naš govor vrlo rano, jer je grupa -an- pred konsonantom reflektirana na jednak način kao starocrsl. velarni nazal *o*. U glagoljskom jeziku 14. i 15.

³³ REW³ 2623. Pirona² 1300. Na nominativnom obliku osniva se (kao romansko *zago*) i grčkobizantinsko *δίακος*. Odakle kod nas *dijak* = *dják* = *đák*, *đáče* gen. -eta, mađ. *deák*. Češ. *žák* nije mletačko *zago*, nego srednjolat. *ziacus*, v. Holub² 441. V. Štrekelj, *Slavische Lehnwörterkunde* 75. Toponimi *Đakovica* = arb. *Jakóva*, *Đakovo* = mađ. *Diakovár*. Bohač Listy fil., 35, 437 tvrdi, da je *ž* < *di* alpskoromanskog podrijetla. To može, ali i ne mora da bude.

³⁴ Potvrde u Mažuranića, *Prinosi*, str. 1286.

³⁵ *Mon. croat.* 53.

³⁶ REW³ 7569. Izraz *kumpâr* (Istra) < *compater* »kum« je mletačkog podrijetla. Ne dolazi u obzir za problematiku ovoga članka. Isto tako ni *kúm* ni *kúma*.

vijeka *sutlb.*³⁷ Danas na Krku, u Puntu, u Baški *sùtal* gen. *sùtla*, *sùtle Ive* prema *sùtla Mâre*, koje se skraćuje u *sla Mâre*. Oblik *sùtla* zabilježio je Kušar i na Rabu.³⁸ Na ostalim otocima kvarnerskim potisnut je kasnije od mletačkoga *santolo* > *sōntul*³⁹ (Susak), *sāntu* (Božava)⁴⁰ *šantula*, *šjor šantulo* (Cres). Postoji jošte i *sutli* (Krk), gdje je -i od određenog pridjeva. Sasvim je obična pojava u jadranskoj zoni, da stare romanizme potiskuju mlađi mletačkog podrijetla.

Zbog kronologije naziva *sutal* moramo i za kumče uzeti romanško podrijetlo sa oglejske teritorije. Lat. *filiolus*⁴¹ glasi u Dubašnici i Dobrinju *piljūn* »kumče na krstu ili na krizmi«. ⁴² Ta je riječ raširena danas i na kopnu, tako u Krašiću, koji je bio nekada glagoljaška župa, i čak u Hrv. Zagorju kao i u slov.⁴³ U romanistici krivo se taj oblik tumačio iz latinskoga *filianus*, kao u rum. *fin*, arb. *fijan*.⁴⁴ U istarskoj narodnoj pjesmi postoji još *pijun*. Danas je i taj stari oblik potisnut od mlađeg mletačkog *fijōco* m. prema f. *fijōca* (Vrbnik, Pag) = *filjōco* (Molat) (čakavski hrvatski) od *mlet. fiozzo* »il maschio che è tenuto a batesimo o cresima«, dem. na -*uceus* od *filius*, fem. *fijōca* (Božava, Istra) *mlet. fiozza*, = književno talijanski m. *figlioccio* prema f. *figlioccia*. Fonetski razvitak je sasvim jasan: *p* za *f* i disimilacija tipa *l—l* > *l—n*.⁴⁵ Oblik *filianus*, koji je karakterističan i istoznačan za rumunjski i arbanski latinitet, nisam mogao dosada pronaći u hrvatskom. Zabilježio sam dosada samo *pilijan* u žumberačkom čakavskom govoru u izreci *nīma bōžēga pilijāna dōma*. Tu se mjesto *pilijāna* može kazati *stvōra*. Značenje je »nema nikoga kod kuće«. Ta riječ služi za pojačanje negacije.

Ovamo računam kao dokaze za oglejsko podrijetlo i druga dva izraza iz crkvenoga života: *kōrizma* = *korizma* (Brusje) i *krizma* = *krizma* (Rab)⁴⁶, premda za *korizma* nema prave adekvatne riječi u

³⁷ L. Pintar, ASP, 22, 525. 30, 310. Mažuranić, *Prinosi*, 556, 1406. Milčetić, *Glag. bibl., Starine*, 33, 160. Pleteršnik, II, 603.

³⁸ Rad, 118, 16.

³⁹ Saopćenje Petra Guberine.

⁴⁰ Cronia, *Elementi ladino-italiani nel lessico di un dialetto čakavo*, 25 (119).

⁴¹ REW³ 3303.

⁴² ARj IX, 844, 853. Akcenat je moj.

⁴³ Štrekelj, *Denkschriften*, 50, 17—18, gdje je kazano krivo, da je iz mletačkoga. Pleteršnik II 37.

⁴⁴ GM 140 i REW³ 3296.

⁴⁵ Upor. moje *Osnove rom. lingv.*, 2, § 560, 6.

⁴⁶ Kušar, Rad, 118, 21. Hraste, JF, 6, 181. Meillet, BSL, 19, 11 uzimlje, da *krizma* potječe iz grčkoga prije prijevoda sv. Pisma na slavenski. Denominal je *krizmat* (Cres), v. Tentor, JF, 5, 208 i t. d. Ostale izvedenice v. u ARj, V, 584. REW³ 1887, 6911. Arb. *krēzmónj* GM 206. Prezimena *Krizman* i *Krizmanić* u Hrvatskoj i Istri v. *Cadastre*, Indeks 76.

furlanskom govoru, gdje se danas kaže prema književnom talijanskom *quarésime*,⁴⁷ pored čega je Pirona zabilježio i rijedak oblik *kresima* za lat. *quadragesima*. Sa hrvatskim oblikom *korizma* slaže se krčko-romanski *korefma*.⁴⁸ Budući da je od vulg.-lat. grupe *kua-* nastalo u furlanskom *ko-*, upor. toponim *Codroipo* od lat. *quadruvium* »raskršće«, uzimljem zbog ove fonetske pojave, da je *korizma* došla iz furlanskoga iz oglejske patrijaršije. Na to upućuje i sonorizacija međuvokalskoga *-s-* u *-z-*. Da je došla iz starodalmatskoga, onda bi s ostalo⁴⁹ kao u arbanskom. U obje riječi *korizma* i *krizma*, vokal *i* u penultimi prešao je u poluglas i po zakonu ispao. *Krizma* tačno reflektira furlansko *kresime*.

Ogledajmo sada terminologiju za nazive sedmičnih dana. I ovdje ima dva naziva, koja su bez sumnje identična sa furlanskim govorom na teritoriju oglejske patrijaršije. To je naziv *prvi dan* za ponedjeljak, koji se govori na kvarnerskim otocima, na Lošinj (parvi dån, parvi dõan), na Susku (parvi dån), Iloviku, Olibu (parvi dån), Silbi (parvi dån), Istu (parvi dũn). Pagu (prvi dån, na pr. u Novalji^{49a}) i u srednjoj Dalmaciji. To je prevedenica (calque linguistique) od furlanskoga *prindi* < *primus dies*⁵⁰ za *lunis*, koji Pirona 810 bilježi kao sinonim. Taj naziv je vrlo interesantan, jer kaže, da je i na teritoriji oglejske patrijaršije pored poganske denominacije dje-latnih sedmičkih dana *lunis*, *martis*, *martars*, *miarcus* = *mièrcui* = *mièrcus*, *joiba* = *joibiey* i *vinars*, od lat. *lunae*, *martis*, *mercurii*, *jovia* (mjesto *jovis* u drugim romanskim jezicima), *veneris* (sc. *dies*), postojao i grčki numeralni sistem za sedmične radne dane kao i u slavenskom: *Δευτέρα* (sc. *ἡμέρα*) »ponedjeljak« (kod Slavena *võtoryj* za utorak), *Τρίτη* »utorak« (kod Slavena neupotrebljena denominacija), *Τετάρτη* »srijeda« (kod Slavena četvrtak), *Πέμπτη* »četvrtak« (kod Slavena »petak«).

Zna se, da su Slaveni prigrlili grčki numeralni sistem samo u nazivima *utorak*, *četvrtak*, *petak*. Moglo bi se doduše misliti, da je *prvi dan* stvoren prema st. cr. slav. *võtoryj* (дѣнь). To je teško uzeti, jer su Slaveni poimeničili redne brojeve četvrti, peti kao i *võtoryj* sa *-nik* ili *-ik* i *-ъk*: *utornik* = *utorak* kao i *petak* i *četvrtak*, a u *prvi dan* je prevedeno i *dies*.⁵¹

⁴⁷ Pirona² 833.

⁴⁸ Bortoli, II, 197, 354.

⁴⁹ Kao u arb. *kreshmë* GM 205, gdje je š mjesto s po fonetskom zakonu.

^{49a} Po usm. saopćenju J. Hamma.

⁵⁰ REW³ 6754.

⁵¹ Upor. moj članak u RES, 8, 87—88.

Ovom prigodom pominjem, da je i srijeda prevedenica iz grč. lat. *media hebdomas*, kako se govorilo i kod Romana na Apeninu. Taj prijevod nije trebao da dođe upravo od salzburških misionara (st. vis. njem. *mittawocha*), jer i u talijanskim narječjima imamo mezzedima, a krčkom. *misedma*.⁵²

Ogledajmo pitanje, da li su od važnosti za postavljeni problem i nazivi za crkveno posuđe i crkvene knjige. U obzir dolazi samo *kalež* m.⁵³ kod katolika za *putir* kod pravoslavaca = káliž (Crmnica). Narodna pjesma ima *kaljež*, Glavinić i Kavanjin *kaliž*, na Hvaru *kälež*, u Vodicama (Istra) *kälež* pored *kèlih* gen. *keliha*. Ovo posljednje je iz njemačkoga *Kelch*. Značajna je ovdje samo zamjena *-ež* za lat. *-ice* od *calix*, *-icis*.⁵⁴ Zamjena je ista kao u *križ* za *cruce*. Kako nema starog prijelaza *a > o* niti prijelaza vokala *i* u penultimi u poluglas, *kalež* je po svoj prilici mlađa posuđenica iz mletačkoga *calese*. Riječ ne dolazi prema tome u obzir za dokaz o podrijetlu pokrštavanja iz oglejske patrijaršije.

Isti zaključak važi i za *breviarum*,⁵⁵ koji glagoljaši zovu *Brvijal* po zakonu rimskoga dvora 1493 (Zagrebačka sveuč. knjižnica) za *Breviarium romanum*, godine 1459 br'vijal (Novi),⁵⁶ pored *brvijar* 17. vijek i *brevijao*, *brevijal*, gen. *-ala*.⁵⁷ U toj se riječi javlja disimilacija tipa *r-r > r-l*.⁵⁸ Kako nema zamjene *ia* sa *jat* kao u *podreka*, ne možemo znati, da se radi o provenijenciji sa oglejske teritorije.

Ogledajmo još jedan izraz sa područja crkvene odjeće. U popisu omišaljskog crkvenog ruha pominju se *peče dublene stomanje*.⁵⁹ Crnčić kaže, da je *dublenu stomanja* »svilena alba«. Prema tome je *stomanja* značila crkveno ruho. Današnje je značenje »košulja uopće« (Vrbnik 1641., čakavci 17. Mrnavić), *stomânja* (Cres, Istra, Dobrinj, Omišalj, Hrvatsko Primorje), *stumanja* (Istra narodna pjesma), od latinskoga pridjeva na *-eus* *stamineus* od *stamen*, *-inis*.⁶⁰

⁵² REW³ 4090.

⁵³ ARj IV 770. Vukov je akcenat *kálež* (Slavonija, Crna Gora); u Božavi *kälež* i Perastu ispravnije *kälēž*, tako i prema Budmanu. Mikkola *Mem. soc. néophil.* *Helsingfors* VII 261 (cf. IJB., 11, 467).

⁵⁴ REW³ 1519.

⁵⁵ REW³ 1289. ARJ. I, 631.

⁵⁶ Šurmin *Hrv. spom.* 218. Štefanić, *Rad* 285, 85 godine 1457 *brviêl* sadrži glagoljsku grafiju sa *ja* i nije potvrda za takav narodni izgovor kao *podreka*.

⁵⁷ ARj I, 631, 638.

⁵⁸ V. moje *Osnove rom. lingv.* 2, 179 § 561, 8.

⁵⁹ Mažuranić, *Prinosi*, 1374 Mačeki *Archivum neophil.*, 1, 29 sl. Bartoli, *Jagičev Zbornik*, 40.

⁶⁰ REW³ 8221.

Postoje još deminutivi stomanica (čakavski Istra) stomajnica = tal. *stamegna, stamigna*⁶¹ »tela ruda, fatta di pelle di capro per uso di collare, saia stamettata). Kako taj izraz nije u latinskom potvrđen kao crkveni termin, ni on ne dolazi u obzir kao dokazni terminološki materijal za pitanje o provenijenciji pokrštavanja sa oglejske teritorije, premda se area riječi poklapa s njom.

Na koncu promotrimo još dva primjera iz terminologije za mjesec. U Zakonu vinodolskom i u historijskim dokumentima 15. vijeka *januarius*⁶² se zove *jenvar*. Taj odgovara točno vulg. lat. *jenuarius*, ali može biti i učen izgovor, iz kojega se ne može ništa zaključiti.

Nešto pouzdaniji je naziv *pervar* iz fragmenta glagoljskog kalendara 1491.⁶³ Taj oblik dolazi još u varijantama *pervar* (14. i 15. vijek), *prevar* (14. v.), *privar* (16. v.), *frvar* (15. v.), *frevar* (14.—17. v.), *frevar* (13.—15. v.).⁶⁴ Taj naziv bi mogao da stoji u vezi sa furlanskim *frevar* < *februarius* (zbog metateze).

Od izvjesne važnosti mogu na kraju biti i lična imena biskupa za vrijeme hrvatske narodne dinastije. Dok biskupi osorske, rapske, zadarske, splitske, trogirске i krčke biskupije nose imena krčkolatinska bez izuzetka, dotle se ninski biskup 892. zove franačkim imenom *Aldefreda* (danas njemački Alfred), st. v. njem. *Adalfridus*, *episcopus croatensis Rainerius*, od germ. *Raginhari*, i biogradski biskup 1081. *Franco*. Oni nose franačka imena, kao oglejski patrijarhe što imaju većinom germanska imena, kao Rajmund i t. d. Može biti vrlo lako, da su nosioci tih imena bili poslani među Hrvate iz Ogleja. Isto vrijedi i za franačko ime Gislbertus splitskog opata.⁶⁵

Držim, da ova analiza u cijelosti opravdava zaključak o provenijenciji misionarstva iz Ogleja u 8. i 9. vijeku u hrvatskim zemljama. Historijsko proučavanje dokumenata može samo da pojača lingvistički zaključak. Prema tome naša glagoljica se razvijala na teritoriju evangeliziranom iz Ogleja.

Ovom članku nije bila svrha da u detaljima okarakterizira sve činioce, koji su uvjetovali historijski život glagoljice na području sjevernog Jadrana. Svrha mu je bila samo da obilježi značenje prvo-

⁶¹ Štrekelj, *AfslPh*, 14, 542.

⁶² *REW*^s 4576.

⁶³ Štefanić, *Rad*, 285, 57, 82. U misalu 1483. »mêseca pervara«.

⁶⁴ *ARj*, III, 49, 50, 76, XI, 783, XII, 206.

⁶⁵ V. Rački, *Doc.*, prema indeksu.

bitnog područja, na kojem se ona kasnije razvijala. Sadašnja mogućnost, da se ona okarakterizira, postoji samo u lingvističkom ispitivanju terminologije. Kasnije će historijsko istraživanje pružiti nove mogućnosti i saznanja u pogledu pozitivnih i negativnih činilaca, koji su bili prijazni ili neprijazni razvitku glagoljice.

Ovom je prilikom od potrebe upozoriti na još jednu lingvističku činjenicu. U blizini Splita, na području poljičke župe imamo tragova slavenskom paganizmu u imenu izvisine i potočića pod njom *Pērūn* i *Perūnić*.⁶⁶ Naziv je potvrđen već u doba narodne dinastije. Nalazi se u neposrednoj blizini splitske ili solinske metropolije; pa ipak se i u toj blizini mogao održati taj paganizam tako dugo, da je dao ime uzvisini. Uz Porfirogenetov naziv zemlje *Παγανία* »regio paganorum« to je jedini lingvistički dokaz za ostatak slavenskog paganizma na Jadranu, jer su nazivi kao Vidova gora (Brač) i *Kapište*⁶⁷ nejasni u ovom pogledu.

I na području oglejske patrijaršije nalaze se dva evidentna toponastička dokaza o postojanju slavenskog paganizma iz doba prije početka oglejskoga misionarstva. To je naziv brda *Perun* u Istri⁶⁸ i naziv naselja *Caporetum* > *Kobarid*.⁶⁹ Taj naziv sadrži kult hrasta, kako sam razložio u svom članku o tom imenu mjesta i kako nesumnjivo izlazi iz historijskih potvrda.

Ovaj članak čini u isto vrijeme i isječak iz mojih ranijih studija o tome, da se i furlansko narječje razvilo u okviru oglejske patrijaršije, za razliku od drugih retoromanskih narječja, koja su ulazila u sferu drugih crkvenih organizacija.⁷⁰

⁶⁶ *Pērūn*, na *Perūnu*, je golo brdo, 600 m nad morem između Jesenica i Podstrane. Do 300 m visine obrađeno je. Imade i pašnjaka. S druge strane *Perūna* je selo Tugare. Pored smrika i jomorika raste i smokva. V. *Analizatorijaskog instituta* u Dubrovniku, I, 53 za potvrde u dokumentima.

⁶⁷ V. moje *Slavenstvo i romanstvo*, 175, 178, 263, 264, 222, 225, 226.

⁶⁸ Jedan *Perūn* je brdo iznad Mošćenica u sistemu Učke, kako se spušta prema Plominu. Zabilježen je i na austrougarskoj specijalki. Pod tim *Perunom* je selo *Trebišće*. Taj je toponim zacijelo identičan sa mačedonskim *Trebišće*. Osnova mu sadrži praslav. korijen *terb-* u religioznom smislu, upor. *trēbъnik*: »delubrum, templum, trēbište, altare«, Miklosich *Lex.* 1010, 1011 i *Etym. Wörterbuch* 354. Drugi istarski *Perun* postoji između Lindara i Gračišća. To je brdo okrenuto prema jugoistoku. Odatle se vidi sunce odmah ujutro. Nadalje postoji još veliko brdo *Perunkovac* od Gračišća prema Lindaru na-desno. (Saopćenje gg. Rojnica i Armande).

⁶⁹ Upor. moj članak *IČ SAN*, knjiga III, 19—22.

⁷⁰ V. moje *Osnove rom. lingv.*, I, 6 § 4, 48 § 33 k tome još moj članak *Considérations générales sur le plus ancien istro-roman*. Festschrift Jud. Genève, Droz, 1943, 472—485.

RÉSUMÉ

La question de savoir pourquoi le glagolisme a pris dans le Litoral croate, dans les îles du Quarnéro et en Istrie un essor tout différent de celui qu' il a pris dans d'autres contrées croates demande l'étude des facteurs d'ordre historique, culturel et linguistique qui ont pu être pour son développement plus favorables ici qu' ailleurs.

A juger d'après ce qu' on peut en savoir de l'examen du facteur linguistique, le territoire de l'expansion glagolitique est celui qui a été évangélisé aux VIII-e et IX-e siècles par des prêtres provenant du patriarcat d'Aquilée qui se trouvait à cette époque sous les dominations longobarde et franque. C'est cela qui résulte, à mon avis, de l'examen de la terminologie chrétienne employée dans les textes glagolitiques des contrées mentionnés ci-dessus.

Dans la présente étude, l'auteur se propose de compléter ses recherches relatifs à cette terminologie d'il y a vingt ans publiés autrefois dans la *Revue des études slaves* VIII, 87—88, X 186—204, XI, 201—203.

Exception faite de *žakan* < *diaconus*, dont la consonne médiane -c- inaltérée dénote la provenance de l'ancien dalmate, tous les autres termes se rapportant à l'église, à ses fonctionnaires, à ses fonctions etc. sont puisés dans le dialecte frioulan, dialecte qui se développait dans le territoire soumis à ce patriarcat, d'où il rayonnait à Trst = Trieste < Tergeste, à Milje = Muggia < Mucla et se propageait ensuite dans les contrées de la population istroromane (Rovinj = Rovigno, Vodnjan = Dignano etc.). C'est de là que proviennent quelques emprunts croates de l'Istrie, tels le nom technique se rapportant à la charrue *varganj* < *organum*, les noms d'oiseaux *ladvica* < *alauda* etc.

Passons rapidement en revue les termes examinés tour à tour dans la présente étude.

Le chef de l'église d'Aquilée s'appelle *podreka* (1275) < *patriarcha*, terme qui, avec *tr* > *dr* et *-ia-* > *ǣ*, dénote une ancienneté phonétique assez considérable.

Prvad gén. *prvda* ou *prvada*, aux 14-e et 15-e siècles, remonte, à n' en point douter, à *prevede* < lat. vulg. *prebyter*, forme frioulane plus ancienne que *predi* à côté de *priadi* ou *priedi* actuels.

Plovan (Rab, Litoral croate, Lika) = *pelvan* ou *plevan* (Cres) = *plovan* à côté de *plavan* »curé« < lat. vulg. *plebanus*, avec *pl* conservé, ne s'explique que par la forme frioulane.

Le prêtre chargé d'administration des biens ecclésiastiques s'appelle aux 14-e et 15-e siècles *santiz*. Avec son *anc* conservé, il est, par contre, à écarter pour la période de l'évangélisation effectuée aux 8-e et 9-e siècles, tandis que les termes *sǣntal* ou *sǣntli* m. »parrain« et *sǣntla* f. (raccourci en *sla* à Dubašnica) »marraine« sont très probantes vu le fait qu' ils correspondent exactement à *sǣntul*, *sǣntule* frioulans. Leur ancienneté est hors de doute à cause de *anc* > *u* = *ǣ*. La forme *sutal* ne se parle que dans les îles de Krk et de Rab; dans d'autres îles du Quarnéro elle est remplacée par la forme plus récente *sǣntul*, *sǣntula*.

Il en est de même de *piljun* »filleul« < lat. vulg. *filiolus*, avec la dissimilation *l - l* > *l - n*.

Korizma »carême« doit être attribuée de même au frioulan, parce que le phonème *qua-* < *ko-* correspond à *ko* de *Codroip* (toponyme frioulan) < *Quadrivium*.

Ce résultat est corroboré par l'examen d'un nom du jour de la semaine, très en vogue dans ces contrées, c'est là *prvi dan* au lieu de *ponedjeljak* »lundi« qui constitue un calque linguistique évident de *prindí* < *primus dies* en frioulan.

Srijeda »mercredi« correspond à ancien italien *mezzedima* de *media hebdomas* de même qu' à allemand *Mittwoch*. Par là ce terme ne dit rien dans cette question, l'aire de *mezzedima* n' étant pas connue et vu le fait que le frioulan actuel ne le connaît pas du tout.

L'examen des ustensiles ecclésiastiques, des livres liturgiques et des vêtements peut être utilisé seulement en partie pour notre question, *Kalež*, avec -ž pour -ice-, va ensemble avec *cruce* > *križ*, *Brvijal* < *breviarium*, avec la dissimilation $r - r > r - l$, ne dit rien non plus. Plus probant semble être *stomanja* »chemise« < lat. vulg. *staminea* pour *košulja* < *cassula*, terme strictement limité au territoire du glagolisme, mais pour lequel manque malheureusement le correspondant frioulan.

Les noms de mois eux aussi peuvent être de quelque utilité. Ainsi *jenvar* < *ianuarius*, *pervar prevar* < *februarius* etc.

Ce qui apporte un appui considérable pour la solution du problème qui nous préoccupe, c'est l'examen des toponymes frioulans se rapportant au sièges des patriarches: ainsi *Oglej* pour *Aquileia* remonte à *Agulea*, plus ancienne que *Aolee* d'aujourd'hui. Il en est de même de *Čabdad* slov. *Čedad* < *civitatem*, aujourd'hui *Civald* ou *Cividad* en frioulan. Ce sont là deux sièges des patriarches ariens (longobards). *Gradež*, de *portus gradensis* au lieu de *Grado* < *Gradus* (cf. en France *Grau*), dénote, avec le suffixe -ež < -ensis, la provenance de l'adjectif qui ne se trouve pas en frioulan. *Gradež* était, à cette époque, le siège du patriarche orthodoxe.

L'examen onomastique apporte de son côté l'autre appui très précieux. Le nom du fondateur de l'église d'Aquilée *Hermagoras* est devenu très cher chez les Croates aussi bien que chez les Slovènes de ces contrées. Ainsi chez les premiers *Mogor*, d'où le nom de famille *Mogorović*, et chez les Slovènes *Mohor*. Les noms des promoteurs du schisme arien au temps de la dynastie nationale croate sont très significatifs en ce sens. Deux d'entre eux portent des hypocoristiques slaves: *Zdeda* (écrit *Cededa*) et *Potepa*, le premier étant un raccourci de *Zdedrag* et le second un surnom péjoratif tiré de *potepsti* »faire le vagabond«, mais le troisième porte le nom longobarde *Ulfus* = *Golfangus* de *Wolfgang*. A cela viennent s'ajouter les noms de quelques évêques portant l'onomastique franque.